

ŠIUOLAIKINĖ LIETUVIŲ ISTORIOGRAFIJA: „TAUTOS“ SAMPRATA IR ISTORIJS METODOLOGIJA

GRIGORIJS POTAŠENKO

Nagrinėdami istorijos mokslo sąvokas, dažniausiai analizuojame sąvokų sampratą, mėgindami atsekti jų sudarymo kriterijus arba atskirų elementų specifiškumą arba siekdami aiškiau suprasti tam tikrų sąvokų sampratų skirtumus.

Ar nebūtų analizė išsamesnė, jei tyrinėjimą papildytume klausimu – kokios „tautos“ sampratos sąsajos su istorijos metodologija? Kaip įvairiai „tautos“ samprata suvokiama skirtingų metodologinių pozicijų besilaikančių istorikų.

Imuosi šių klausimų, apžvelgdamas penkių šiuolaikinių lietuvių istorikų knygas ar straipsnius. Istorikų metodologines pozicijas prirėikė rekonstruoti „lukštenant“ šių tautinio Atgimimo ir XIX a. plačiąją prasmę specialistų istorinius tekstus arba remtis kai kuriomis užuominomis.

* * *

Pradinės tezės galėtų skambėti taip: Rimanto Vėbros, Egidijaus Aleksandravičiaus ir Antano Kulakausko „tautos“ samprata parodo reakciją prieš ekonomikos vaidmens suabsoliutinimą lietuvių marksistinėje metodologijoje, taigi reakciją prieš monistinę marksizmo istorijos sampratą. Šią reakciją išprovokavo ne tik pasaulėžiūriniai ar ideologiniai, bet Lietuvos istorijos mokslo poreikiai. Istorijos metodologijos ieškojimai šiuos istorikus nuvedė įvairiomis kryptimis: modifikavosi istorijos proceso samprata, kito tyrinėjimo objektai ir tyrinėjimo būdai. Istoriko metodologinės pozicijos, rodos, turėjo glaudžių sąsajų su „tautos“ samprata.

1. Profesorių Leoną Mulevičių priskirtume kritinio marksizmo šalininkams. Šiai kryptiai priskirtini ir du kiti knygos „Lietuvių nacionalinis judėjimas iki 1904 m.“ autoriai – Vytautas Merkys ir Edvardas Vidmantas (apie Rimantą Vėbrą vėliau). L. Mulevičiaus parašytame skyrelyje „Nacijos istorija“ skaitome: „Kapitalistinė nacija yra kapitalizmo epochos įvairių klasių ir socialinių sluoksnių antagonistinė bendrija, kuri susidaro kapitalizmo atsiradimo ir įsitvirtinimo laikotarpiu sustiprėjusių ir kokybiškai pasikeitusių ekonominių ir socialinių ryšių pagrindu ir kurią arti- mai sieja bendra kalba ir teritorija ir tam tikras kultūros, sąmonės bei

psichologinis bendrumas“ (1; 36). Taigi naciją ar tautą apibūdinantys požymiai nėra lygiaverčiai, privalomi ir vienareikšmiai. Pripažįstama, jog etniniai požymiai gali įgyti nacijos susidarymo veiksnio, t. y. priežasties, reikšmę, veikiami stiprėjančių ekonominių ryšių, bet nebūtinai (1; 37). Nacionalinio išsivadavimo judėjimo terminas reiškia nacijos formavimąsi, kovą dėl buržuazinių-demokratinų teisių ir tautinės valstybės. Tautos atgimimo, pabudimo terminas apibūdinamas siauriau ir reiškia iš esmės „valstietiškos lietuvių etnosocialinės bendrijos kovą dėl gimtos kalbos. Jis žymi pradinį svarbų viso nacionalinio, išsivaduojamojo judėjimo laikotarpį (1; 37).

L. Mulevičiui „tautos“ sąvokai apibūdinti pagrindiniai yra ekonominiai kriterijai. Jis pabrėžia, kad tauta (nacija) yra istorinė kategorija, tam tikra prasme socialinis konstruktas, atspindintis tos epochos klasinius ir nacionalinius socialinių grupių, klasių prieštaravimus ir ideologiją. Galėtume manyti, kad istorikas yra pragmatinės nacijos teorijos šalininkas. Ją, kaip ir kitų į marksizmą orientuotų istorikų, sampratoje ryškiausiai ir nuosekliausiai atsiskleidžia „tautos“ sąvokos tiesioginis ryšys, implikacija istorijos metodologijoje. Nesiimu vienareikšmiškai atsakyti į klausimą (nors iškelti jį derėtų): įtikinamas ar abejotinas Lietuvos Atgimimo fenomeno aiškinimas kritinėje marksistinėje istoriografijoje? Aišku kita, kritinis marksistas tiek pat gali būti atviras įvairių tautinio Atgimimo tyrimų būdų ir jų integracijos paieškoms, kaip ir kiekvienas sąžiningas mokslininkas. Anot R. Kolingvudo, „mokslas yra paieška ir ta prasme istorija – mokslas“.

Antrasis, Rimantas Vėbra, yra keletu knygų ir daugelio straipsnių lietuvių tautinio Atgimimo tematika autorius. Istoriko pasaulėžiūrinis žvilgsnis į žmoniją atskleidžia vaizdą, kuriame išvelgiama pasaulį pasidalijus į visuomenes. Visuomenę sudaro „socialinės ekonominės“, „socialinės etninės“ ir „socialinės politinės“ bendrijos, kurios savo ruožtu gali jungtis į grupes, sistemas. Kiekvienai socialinei bendrijai būdinga tam tikrų ryšių sistema, vidinė struktūra, jos raidos logika, išorinė nepriklausomybė. Kiekviena jų turi savo istoriją. „Labai svarbus vaidmuo žmonijos istorijoje, – teigia R. Vėbra, – tenka socialinėms etninėms bendrijoms (pradedant genčių sąjunga ir baigiant naujausių laikų modernia tauta)“ (2; 9). Todėl galėtume teigti, jog istorikas išvelgia etninę paradigmą istorijoje ir yra etninės tautos teorijos šalininkas. Kitas lietuvių istoriografijoje šios teorijos šalininkas yra A. Kulakauskas, rusų istoriografijoje – J. Bromlėjus, anglų istoriografijoje – Anthony D. Smithas, vokiečių – K. Renneris ir t. t.

R. Vėbra tyrinėjimų objektu pasirenka XIX a. tautinį Atgimimą. Istoriko nuomone, Atgimimo laikai nėra pasibaigę ir dabar. Todėl Atgimimo fenomenas yra daugiareikšmis, giluminis, „mįslingas“, nes susijęs su

„tautos dvasia“ visuomeninis reiškiny (2; 8). Šiuo požiūriu R. Vėbra aiškiai apibrėžia – Atgimimo fenomeno ekonominiais moderniais kriterijais nepavaizduosi. XIX a. Atgimimo fenomeno tyrimuose „neieškoma „objektyvių“ visuomenės raidos dėsnių, atvedusių į XIX a. II pusės lietuvių tautinį Atgimimą, o kalbama apie konkrečias jo apraiškas“ (2; 7). Istorikas, rodos, pasisako už įvairius tyrinėjimo būdus: linksta prie socialinių mokslų, kultūros istorijos ir savotiškos „tautos“ metafizikos tyrimo metodų. R. Vėbros knygoje „Lietuvių visuomenė XIX a. II pusėje“ analizuojama lietuvių visuomenės arba lietuvių etnosocialinės bendrijos struktūra, lietuvių inteligentijos ištakos, idėjinės orientacijos, socialinis statusas, jos švietėjiška veikla bei sociokultūrinės, politinės šios veiklos sąlygos. XIX a. lietuvių kultūros istoriografijoje istorikai pasigenda kultūros istorijos sintezės, jos metodikos. R. Vėbros straipsnyje „Lietuvių kultūros raidos XIX a. ypatumai“ matome, kad jo lietuvių kultūros modelis paremtas tik kalbos kriterijumi. Todėl galimas teiginys, kad „Lietuva neturėjo savo bajorijos“ (2; 259). Nėra aiškūs „kultūros“ sąvokos kriterijai, pagal kuriuos atskiriami materialiniai ir dvasiniai kultūros reiškiniai. Tačiau, skirtingai nuo marksistinės istoriografijos, R. Vėbra Atgimimo pradžią įžvelgia „dvasinės kultūros, psichikos procesuose“, t. y. kultūros vertybių, sąmoningumo trajektorijų pokyčiuose, o ne „užsuka“ ekonominio determinizmo mechanizmą. Istorikas suvokia, kad tai sudėtinga problema ir nemonopolizuoja savo siūlomo tyrinėjimo būdo. Kitaip metafizinė „tautos“ kilmės koncepcija galėtų susilaukti vaizdaus ir teisėto klausimo: kaip „tautos dvasia“ atpažįsta tautą? Kaip skirtingos „tautos dvasios“ tarpusavyje pasidalija žmones?

R. Vėbra pirmojo lietuvių Atgimimo epochą apibūdina kaip naujų laikų, modernios tautos formavimąsi. Lietuvių Atgimimo pradžia siejama su XIX a. pradžios Žemaičių kultūriniu sąjūdžiu ir rodo lietuvių etnosocialinės bendrijos vidinės raidos pokyčius arba „tautos dvasios“ nubudimą mirties akivaizdoje Atgimimui ir gyvenimui (2; 20). „Tauta“ suprantama kaip etnosocialinė bendrija, turinti keturis svarbiausius požymius: kalbą, teritoriją, bendrą gamybinę veiklą ir materialinę bei dvasinę kultūrą, psichiką. Ketvirtajame „tautos“ požymyje išskiriami skirtingo lygmens komponentai: tautinė psichika, charakteris, tautinė savimonė ir sąmonė, tautos charakteris ir t. t. Neapsistosime čia ties istoriko pateiktos gana sudėtingos lietuvių Atgimimo periodizacijos ir tipologijos. Priminiau, kad R. Vėbra pateikė konkretesnę modernios tautos susiformavimo laiką – XIX a. paskutinio dešimtmečio vidurį. Pagrindinis modernios tautos susiformavimo kriterijus – tautinė sąmonės branda, kuri pasireiškia tautinių siekių, interesų hierarchija, kurios viršūnėje galutiniai politiniai tautinio sąjūdžio tikslai – tautinės valstybės sukūrimas.

R. Vėbros lietuvių Atgimimo tyrinėjimuose „tautos“ sąprata glaudžiai susijusi su istoriko metodologinėmis pozicijomis ir iš esmės veikta pasirinkto požiūrio. „Tauta“ suprantama daugiau kaip etnokultūrinis ir socialinis fenomenas. XIX a. lietuvių visuomenė analizuojama konstruojant etnosocialinės bendrijos modelį, aprašant jos kokybinius pokyčius, vykusius per visą I lietuvių Atgimimo epochą. Pagaliau R. Vėbra nuo monistinės istorijos sampratos pereina prie pažangaus evoliucinio daugialypio istorijos proceso.

3. Egidijaus Aleksandravičiaus tyrinėjimų problematika – Atgimimas XIX amžiuje. Jo esmė – liaudies virtimas istorine tauta, istorijos subjektu arba individo, kaip sąmoningos būtybės, iškilimas anoniminio natūralistinio sociumo stichijoje. „Atgimimo“ terminas rodo procesus, vykusius XVIII a. II pusėje–XIX a. Vidurio ir Rytų Europoje, t. y. dviejų ekonominių struktūrų sandūra, savita liberalizmo, socializmo ir nacionalizmo idėjų transformacija paplitimas ir pasekmės, kultūros demokratizacijos tendencija, nacionalinės savimonės pabudimas. Tokia daugialypė Atgimimo proceso samprata sąlygojo tyrinėjimų krypties pasirinkimą. E. Aleksandravičiaus habilituoto daktaro darbo tema – „Lietuvių Atgimimo kultūra (XIX a. vidurys)“ (4). Dėmesio centre – XIX a. lietuvių kultūra, o tiksliau kultūros istorija. Autoriaus tikslas – XIX a. lietuvių kultūros istorijos sintetinis vaizdas, o artimiausias uždavinys – analitinė kultūros istorija. Kultūros istoriko lietuvių Atgimimo kultūros koncepcija remiasi įvairių vienos tautos kultūrų (subkultūrų) – bajoriškos ir valstietiškos – sąveikos ir sintezės idėja. Kitaip tariant, remiasi homogeniškos lietuvių kultūros modeliu. Manau, kad E. Aleksandravičiaus „Atgimimo“ ir „lietuvių Atgimimo kultūros“ terminų atskyrimas yra teoriškai pagrįstas ir iki tam tikros ribos kūrybiškai vaisingas. Tai implikuoja konkrečius tyrinėjimo objektus, išplečia empirinės medžiagos, jos grupių lauką, atveria naujas faktų interpretavimo galimybes ir tyrinėjimo kryptių alternatyvas. O svarbiausia tai, kad E. Aleksandravičiaus darbuose išryškėja mintis, kai kultūra yra autonomiška kultūros vertybių, reikšmių sfera ir pagrįstai gali būti savarankiškas tyrinėjimų objektas. Autorius habilituoto daktaro darbo tezėse užsimena apie Atgimimo kultūros istoriografijos metodologinių paieškų stadiją, poreikį atsiriboti nuo etnocentriško požiūrio į Atgimimo kultūrą. Todėl E. Aleksandravičius, bene vienas pirmųjų istorikų Lietuvoje, natūraliojo determinizmo logikos ir empirinės istoriografijos dominavimo atmosferoje prabyla apie autonomišką kultūros sferą ir ėmėsi sistemingesnio XIX a. lietuvių kultūros istorijos tyrinėjimo.

Istoriko ir kultūros istoriko E. Aleksandravičiaus lietuvių Atgimimo kultūros tyrinėjimuose svarbūs 3 momentai.

(1) „tautos“ sąvoka apibrėžiama ne tik kalbos, bet ir valstybės, valstybinio patriotizmo kriterijumi, pastarąjį taikant su rimtomis išlygomis (pvz., į autoriaus lietuvių kultūros modelį, rodos, nepatenka tie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorai, kurie yra (etno)politiškai orientuoti į Lenkiją);

(2) XIX a. lietuvių kultūros istorija ir plačiai interpretuojama „kultūros“ sąvoka iškyla kaip savarankiškas tyrinėjimų objektas, kuriam reikia savo teorijų, metodų, istoriografijos, kryptingo specifinės empirinės medžiagos kaupimo.

(3) dėl kurio galima būtų ir ginčytis, geležiniuose monistinės istorijos sampratos rėmuose ryškėja istorijos, kaip pažangaus daugialypio proceso, vaizdas, paliekant tik kai kuriuose procesuose (ekonomika, socialinė struktūra ir socialinių santykių pobūdis ir t. t.) veikti „nepermaldaujamiems istorijos dėsniams“, o kai kuriose visuomenės gyvenimo srityse (kultūra, sąmoningumas) pripažįstant, kad priežastingumo ryšiai nevienareikšmiai arba galioja savitas priežastingumas. Toks istorinio determinizmo ir savito kultūros priežastingumo skyrimas ir taikymas ekonomikos ir kultūros istorijos procesų bei jų sąveikos tyrinėjimuose rodo istorijos, kaip daugialypio proceso, pripažinimą. Vengiant materijos ir sąmonės, ekonomikos ir kultūros priešpriešos spąstų, galima aiškiau kalbėti apie kultūros istoriją, sąmoningumo istoriją, svarbų asmenybės vaidmenį istorijoje. Tiesa, Konstantino Jablonskio knygoje „Lietuvių kultūra ir jos veikėjai“, išleistoje 1973 m., taip pat analizuojama asmenybės ir istorijos santykių tema. Tačiau šio istoriko žmogaus veiksmas ir valia istorijoje yra tartum surakinti pagrindinių istorijos dėsnių ir vietinių istorijos reiškinių formų. Čia žmogaus siekiai daugiau ženklina to laiko kultūros formų leistinas ribas, o bent retsykliais neperauga jų. Todėl, pavyzdžiui, Jonas Goštautas ir lieka XIX a. valstiečių interesų reiškėju.

Svarbu tai, kad E. Aleksandravičiaus lietuvių Atgimimo kultūros analizės ir XIX a. Lietuvos kultūros istorijos sintezės siekių kontekste kyla ir gali būti klausiami: koks socialinės istorijos ir kultūros istorijos santykis? Kaip galima kultūros vertybių sintezė, t. y. naujų kultūros vertybių formavimasis? Kokie kultūros vertybių kaitos išoriniai ir vidiniai mechanizmai? Kaip intensyviai vadovaujamasi kokiomis nors vertybėmis, kuriose veiklos srityse ir kokios šios veiklos pasekmės?

(4) Kitas Lietuvos istorijos XIX a. specialistas Antanas Kulakauskas. Minėjau, kad šį istoriką galėtume priskirti etninės nacijos teorijos šalininkams. Kaip ir R. Vėbra, A. Kulakauskas išvelgia etninę paradigmą istorijoje. Bet skirtingai nuo R. Vėbros traktuoja „etnosą“ sąvoką. A. Kulakauskas seka rusų etnografo J. Bromlėjaus bendrąja etnosų teorija ir

nuosekliai ją bando taikyti lietuvių tautinio Atgimimo tyrinėjimams. Ma-nyčiau, kad istoriko etninės tautos teorija yra viena iš respektabilesnių lietuvių naujųjų amžių istoriografijoje. Ši A. Kulakausko teorija svarbi keliais aspektais:

(1) pasaulėžiūrinis: pasaulyje išvelgiama egzistuojant etnosus, etno-socialines bendrijas,

(2) teoriniu: socialinė-ekonominė žmogaus charakteristika ignoruoja etninę,

(3) praktiniu: etninis lietuvių tautos tyrinėjimų diskursas leido isto-rikui išvengti privalomų marksizmo schemų ir iš esmės reiškė opoziciją ortodoksiniam marksizmui.

Kas yra etnosas? Etnosas – tai save suvokianti kultūrinė žmonių bendrija (L. Gumiliovo etnogenezės teorijoje etnosas yra ne biologinis, ne socialinis, o „geografinis reiškiny, visuomet susietas su landšaftu, ku-ris maitina adaptuotą etnosą“ (6; 77). Remiantis etnosu teorija, A. Ka-lakauskas konstruoja lietuvių Atgimimo modelį, kuriam apibūdinti varto-ja „tris banginius“ – etnokultūrinės, etnosocialinės ir etnopolitinės ben-drijų terminus. Tai gana sudėtingas ir neįprastas konstruktas, tačiau pro-duktyvus bent dviem požiūriais: pirma, nelinkstama supaprastinti Lietu-vos istorijos XIX a. realijų, kaip tai atsitiko su empiristinės krypties isto-rikų vartojama „tautos“ sąvoka, kurią jie apibrėžia tik kalbos kriteriju-mi; antra, leido pagrįstai ir korektiškai iškelti klausimą: ar Lietuvos ba-jorai yra „šaka, atskilusi nuo tautos“? Taip lietuvių istoriografijoje ir „tautinėje sąmonėje“ baigiasi beveik 70 metų trukusi bajorų „užmarštis ir tremtis“ už XIX a. lietuvių kultūros reiškinių sferos ir istorikų tyrimo lauko. A. Kalakausko „tautos“ samprata artima E. Aleksandravičiaus ir apibūdinama tiek kalbos, tiek etnosocialiai, tiek patriotizmo, valstybingu-mo kriterijais. Anot A. Kulakausko, „lietuvių nacija – naujesiems lai-kams būdinga pagrindinio taksonominio lygio etnosocialinė bendrija, sie-kianti būti lygiateise su kitomis pasaulio tautomis ir pati lemti savo li-kimą...“ (5; 142).

Istorikas etniškumo problemą sprendžia objektyviuoju-pozityviuoju mokslo požiūriu ir daugiau akcentuoja etnosu-tautos substentiškumą, san-tykinį pastovumą. Todėl realių grupių, jų tarpe ir etninių bendrijų, narys-tės, ribų, teisių klausimai sprendžiami abstrahuojantis nuo jų santykių socialinėje erdvėje. Etniškumas – objektyvi duotybė, aprioriška žmonijos ypatybė. Šiuolaikinėje „vakarietiškoje“ socialinių mokslų raidoje šis po-žiūris nėra plačiai atstovaujamas ir rimtai kritikuojamas, nors kai kas (Kraufordas) pasisako už visų šių etniškumo fenomeno tyrimų būdų in-tegraciją (7; 4).

A. Kalakauskas savo metodologines pozicijas apibrėžia kaip į pozityvizmą orientuotą socialinį mokslą, kuriam būdinga su „sveiku protu“ neprasislenkiantis istorinis mąstymas. A. Kulakausko „tautos“ sampratos versija rodo, kad žengtas žingsnis nuo dominuojančio lietuvių istoriografijoje etnocentrizmo prie autonomokultūrocentrizmo.

5. Išeivijos istorikas ir publicistas V. Trumpa pripažįstamas, didžiai gerbiamas ir truputį nesuprastas kolegų Lietuvoje dėl savo istorijos metodologijos individualumo, neįprastumo. Anot E. Aleksandravičiaus, tai bene konceptualiausias ir originalus lietuvių istorikas. Dėmesį ir susidomėjimą V. Trumpos istoriniais darbais rodo ir besitęsianti šiapus ir anapus Atlanto polemika dėl modernios Lietuvos valstybės ir LDK kontinuiteto. Kitokia, netradicinė, nebūdinga lietuvių istoriografijai ir V. Trumpos „tautos“ samprata bei istorijos proceso suvokimas. Svarbiausios trys V. Trumpos istorinių darbų tekstų ypatybės:

(1) „Tauta“ suprantama kaip universalumo, tautos idėjos individualizacija arba imanentinio istorijos subjekto kokybė, kitaip tariant, tai tam tikra visuomenės savimonės forma, kuriai atsiradus ar gimus imama nuo tos dienos kiekvieną dieną švęsti gimtadienį. Tai labai artima Renano tautos, kaip „nuolatinio vidinio referendumo“, formulė. Todėl galėtume sakyti, kad V. Trumpa yra daugiau konstruktyviosios mokslo paradigmos atstovas;

(2) Išeivijos istoriko nuomone, istorijos raidą „visų geriausia analizuoti... ryšium su kokia nors neabejotina ir ryškia jos išraiška.“ Tokia išraiška pripažįsta esant žmogaus dvasinį gyvenimą. Todėl V. Trumpos straipsnių rinkinyje „Lietuva XIX amžiuje“ 51% teksto sudaro straipsniai apie įsimintinas XIX a. personas (S. Moravskis, S. Daukantas, M. Valančius, A. Hilferdingas, J. Tumas-Vaižgantas) ir studija apie V. Kapsuko reoliucinę ir kultūrinę veiklą;

(3) Išeivijos istoriko nuomone, vienas pagrindinių kiekvieno istoriko uždavinių yra išreikšti, kaip kūrėsi dabartis... (8; 33). „Istorinė savimonė yra vienas svarbiausių žingsnių į išsivadavimą, – toliau tęsia istorikas, – savo paskaitomis ir straipsniais aš ir bandau tęsti jį (t. y. Basanavičiaus, Kudirkos)... tradicijas... mūsų istorinės savimonės paieškose“ (8; 11–12). Čia V. Trumpa aiškiai apibrėžia savo poziciją: istorijos mokslo teikiamas pažinimas yra įtakotas istorinės savimonės, t. y. sociokultūrinės aplinkos. O konkreti istorinė savimonė yra fenomenas, kurį veikia tiek oficialus, tiek neoficialus istorijos mokslas, tiek, o lietuvius galbūt ir daugiau, visuomenės istorinė savimonė. Istoriko uždavinys dvilypis: aprašyti istorijos procesą kaip daugingos vienovės momentus ir gal net svarbiausia pačiam susivokti ir suprasti save kaip istorijos proceso dalį. Tarp konkrečios in-

divido savivokos ir istorijos proceso egzistuoja giluminis vidinis bendrumas (daug gilesnis ir reikšmingesnis nei atrodo iš pirmo žvilgsnio), kaip egzistuoja ryšys tarp istoriko ir rašytojo (8; 12).

Galėtume sakyti, kad išeivijos istorikas savo epistempologine pozicija suvokia pažinimą kaip bendro evoliucijos proceso etapą. Tai kosmologinis požiūris į pažinimą.

V. Trumpos istorijos samprata labai skiriasi nuo pažangos teorijos. Istorijos procese¹, kaip „daugingoje vienovėje“, bet koks raidos momentas pripažįstamas kokybiškai lygiavertis bet kokiam kitam ir nė vienas nelaikomas priemone ar perėjimu prie galutinės pabaigos, empiriniai momentai turi skirtingą vertę ir vertingi tiek, kiek visa-ko-vienybė (всеединство) atsiskleidžia juose. Bet kurio individo istorija turi savyje išsamiausią visa-ko-vienybės atsiskleidimo momentą, kuris yra raidos epogėjus. Bet koks istorijos individas (asmenybė, šeima, tauta, kultūra, žmonija, pasaulis, kosmosas, makrokosmosas, Dievas, kaip absoliuti individualybė) pats savaime yra visuotinis vienis (всемирное целое) viename iš savo individualių nepakartojamų aspektų. Todėl istorijos būties sferą sudaro vienas kitą persmelkiantys ir kartu laisvai besivystantys subjektai, nes kiekviename jų nėra jokių išorinių santykių. Taigi L. Karsavinas neigia istorijos tyrinėjimų priežastingumo koncepciją. Tai svarbu istorijos metodologijos požiūriu. L. Karsavinas mano, kad „aukščiausias istorinio mąstymo tikslas yra tai, kad būtų apmąstyta visas kosmosas, visa sukurta visa-ko-vienovė kaip vieningas besivystantis subjektas. Siauriaja šio termino prasme istorija tiria „žmonijos, kaip vieningo visaerdviško ir visalaikiško subjekto, raidą“ (10; 357). L. Karsavinui „raida“ – tai procesas, kuriame kažkoks „vienis“ (целое) (organizmas, psichinis gyvenimas, o V. Trumpos žodžiais, žmogaus dvasinis gyvenimas) nuolat keičiasi, „nulatots atsiskleidžia kokybiškai skirtingu, tuomet atsiskleidimas vyksta iš vidaus, iš paties savęs, o ne per papildymą iš išorės“ (10; 357). Raidos pastovumas rodo, kad besivystantis objektas nesusideda iš atskirų dalių, iš atomų, o sudaro vieningą subjektą, kuris nesiskiria nuo savo raidos, bet yra realus joje ir todėl visalaikiškas, visaerdviškas, visakokybiškas, visuotinis“ (10; 357). L. Karsavinas neigia substancijos idėją kaip principą, besiskiriantį nuo proceso. Raidos tikslas-būtybės, kaip absoliučios individualybės, kosminio visa-ko-vienovės realizacija. Taigi visas istorijos procesas yra dievžmogiškas. Tai istorijos metafizika ta prasme, kad iš visuotinio konkretaus istorijos proceso pažinimo ir vaizdavimo siekiama atskleisti šio proceso prasmę.

V. Trumpa, sekdamas L. Karsavinu, taip pat neigia priežastingumo koncepciją ir istorijos procesą interpretuoja kaip „daugingos vienovės“

raidą, atmetančią išorinį poveikį istorijos subjektui. V. Trumpa konstruoja dinaminį trijų konfliktų Lietuvos istorijos XIX amžiuje modelį. Išeivijos istorikas savo modelį priešpriešina lenkų pavergimo-išsivadavimo modeliui ir kai kurių Lietuvos istorikų feodalizmo-kapitalizmo modeliui. Skirtingi savo pobūdžiu ir forma antagonistiniai lenkų-rusų, aštrus ir piktas lietuvių-lenkų konfliktai reikštų galantiškos senosios lenkų kultūros dezintegracijos procesą. Sudėtingas lietuvių-rusų konfliktas reikštų dviejų – lietuvių ir rusų – kultūrų intensyvios akumuliacijos etapą.

Keletas pastabų dėl V. Trumpos ir A. Kulakauskio diskusijos. Išanalizavus istorikų metodologines pozicijas galima teigti, kad ši diskusija yra iš esmės skirtingų istorinių pažiūrų ir metodologinių pozicijų įtampas ir intersubjektyvumo stokos padarinys. Polemika, atrodo, vyksta daugiau reiškininių, faktų interpretacijos, kai kurių faktų korekcijos požiūriu. Šiuos du istorikus skiria:

1) Istorijos proceso samprata – V. Trumpos nuomone, istorijos procesas „daugingos vienovės“ raida, todėl gali reikšti ir progresą, ir regresą; A. Kulakauskui istorijos procesas – pažangi evoliucinė istorijos subjektų (etnosas, tauta, valstybė) raida,

2) Istorijos tyrimų objektas – V. Trumpa tyrinėja universumo individualizuotus hierarchinius vienetus (asmuž, tauta, ...), Kulakauskas – socializuotą kolektyvą-individą (etnosas, tauta, ...),

3) „Tautos“ samprata: V. Trumpa „tautą“ apibūdina daugiau istorinės savimonės kriterijumi, A. Kulakauskas – etnokultūriniu ir socialiniu kriterijais,

4) Žmogaus samprata: išeivijos istorikui žmogus yra biosocialinė ir kultūrinė-dvasinė ar kultūrinė-kosminė būtybė, Lietuvos istorikui – biosociokultūrinė būtybė,

5) Epistemologinė kryptis: pirmajam – praeities pažinimas yra individo savivokos momentas, o istorinė savimonė kaip bendro evoliucinio proceso etapas. Tai kosmologinis požiūris į pažinimą; antrajam – pažinimas labiau teorijos ir faktų vienybė ir faktografija plačiąja prasme kaip tiesos kriterijus, todėl pažinimas vyksta sociokultūrinės analizės lauke.

Išvados

„Tautos“ sąvoka, kaip ir bet kuri kita, yra įrankis. „Tautos“ sąvoka implicitiškai istoriko metodologinei pozicijai arba pasirinktam „požiūrio kampui“. Todėl istoriko metodologinės pozicijos labai veikė jo „tautos“ sampratą. Panašios R. Vėbros, E. Aleksandravičiaus ir A. Kulakauskio metodologinės pozicijos lėmė tipologinį „tautos“ sampratų panašumą.

„Tautos“ sąvokos istorijoje atsekame istoriją-tikrovę. Privalomos marksizmo doktrinos atmosfera sukėlė R. Vėbros, E. Aleksandravičiaus ir A. Kulakauskio priešingą reakciją. Šie istorikai pasirinko skirtingas metodologijas: R. Vėbra pasirinko socialinę istoriją, iš dalies kultūros istorijos metodus; E. Aleksandravičius – kultūros istoriją; A. Kulakauskas – socialinę istoriją. L. Mulevičius metodologinės pozicijos priskirtinos kritinio marksizmo kryptčiai. Išeivijos istoriką V. Trumpą galėtume apibūdinti kaip daugiau į sąmoningumo istoriją, „žmogaus dvasios gyvenimą“ linkstantį tyrinėti mokslininką.

Lietuvos istorijos XIX a. specialistų metodologiniai ieškojimai rodė didėjančius Lietuvos istorijos mokslo poreikius. Trys minėti istorikai pėrė iš kritinių marksistų ir empiristų įsitikinimą, kad galima pažinti objektyvią tikrovę, saikingą polinkį empirikai ir istorinių šaltinių kaupimui, pagaliau siekį ieškoti istorijos proceso apibendrinimų, dėsnių. Kartu perimta ir „užkrečianti“ priežastingumo koncepcija istorijoje, kurią bandoma taikyti įvairių, taip pat ir skirtingos prigimtės tyrimo objektų (ekonominės struktūros, socialinės struktūros, kultūros istorijos, socialinės istorijos, sąmoningumo istorijos, asmens vaidmens istorijos) tyrinėjimuose. Galima kalbėti apie dvi Lietuvos istorijos XIX a. plačiąja prasme tyrinėjimų kryptis, kurioms atstovauja: vienai – (J. Jonynas) – V. Merkys – R. Vėbra – E. Aleksandravičius – A. Kulakauskas, kitai – (L. Karsavinas) – V. Trumpa.

Nuorodos

¹ V. Trumpos istorijos proceso samprata paremta L. Karsavino veikale „Istorijos filosofija“ išdėstytais mintimis. Pateikiame pagrindines L. Karsavino istorines pažiūras. Žr. kn.: (9), (10); 348–365).

Literatūra

1. Mulevičius L. Nacijos teorija // Lietuvos nacionalinio išsivadavimo judėjimas / iki 1904 m./ V., 1987. P. 18–38.
2. Vėbra R. Lietuvių tautinis atgimimas XIX a. V., 1991.
3. Vėbra R. Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje. V., 1990.
4. Aleksandravičius E. Lietuvių atgimimo kultūra (XIX a. vid.): Humanitarinių mokslų istorijos krypties habilituoto daktaro disertacijos tezės. V., 1994. Plačiau žr.: Aleksandravičius E. Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje. 1831–1863 m. V., 1989.
- Aleksandravičius E. XIX a. profiliai. V., 1993.
5. Kulakauskas A. Apie tautinio Atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 1.: Tautinės sąmonės žadintojai: nuo asmens iki partijos. V., 1990. P. 132–142. Plačiau žr.: Kulakauskas A., Zakarytė S.

Vladislavas Sirokomlė ir jo kelionių po Lietuvą aprašymai // Sirokomlė V. Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą. V., 1989. P. 5–26; Kulakauskas A. „Šaka atskilusi nuo tautos...“ Lietuvos bajorijos ir LDK bajoriškiosios kultūros vaidmuo lietuvių tautiniame atgimime // Sietynas. T. 3. V., 1988. P. 75–92; Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Lietuva XIX a.: link modernios tautos // Mokykla. 1992. Nr. 3–4. P.

6. Гумилёв Л. география этноса в исторический период.– Л., 1990.

7. Тишков В., Этничность, национализм и государство в посткоммунистическом обществе//Вопросы социологии. 1993. № 1/2. с. 3–38.

8. Trumpa V. Lietuva XIX a. Chicago, 1989. Plačiau žr.: Trumpa V. Dar dėl nepriklausomybės idėjos kilmės // Baltos lankos. 1993. Nr. 3. P. 248–252; Trumpa V. Pora pastabų dėl V. Sruogienės atsakymo // LAJS. T. 3. P. 301–302; Kulakauskas A. Senos polemikos pėdsakai (V. Trumpos ir V. Sruogienės diskusija) // Baltos lankos. 1991. Nr. 1. P. 74–77.

9. Карсавин Л. Философия истории.– СПб, 1993.

10. Карсавин Л. Религиозно-филосовские сочинения.– М., 1992.– Т. I.

11. Trumpa V. Leonas Karsavinas – istorikas, filosofas, žmogus // L. Karsavinas. Europos kultūros istorija. V., 1994. T. 2. P. 1–13.

12. Лосский А. Л. П. Карсавин//Лосский Н. История русской философии. М., 1991. С. 348–365.

CONTEMPORARY SCIENCE OF THE HISTORY OF LITHUANIANS: THE CONCEPTION OF NATION AND THE METHODOLOGY OF HISTORY

GRIGORIJUS POTAŠENKO

S u m m a r y

The conception of „nation“ as any conception is an instrument. The conception of nation is implicated in the methodology of history. What links exist between this conception and the methodology of history? What are the differences between the conceptions of nation of those historians whose methodologies of history are various? In this article the methodological positions of five contemporary Lithuanian historians are under analysis.. The conceptions of nation of Rimantas Vebra, Egidijus Aleksandravičius, and Antanas Kulakauskas are typologically similar, and are described as begin in ethnocultural and social criteria. The looks for the methodology of history of these historians mean opposition to attachment great importance of economical factors in the Lithuanian Marxist methodology of history, and to the conception of manistic history. The critical Marxist, Leonas Mulevičius, describes the conception of nation more according to economical criteria. Vincas Trumpa disposes to the of consciousness, research of the „life of soul of man“ and describes „the nation“ according to historial, selfconscious criteria. The methodology of historians of the Lithuania not only means changes of a world outlook and ideology, but it also marks off a new phase (and different directions) in the history of science.